

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Recensioner

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2007_litt_c

Fornvännen 2007, s. 203-224

Ingår i: samla.raa.se

Recensioner

François-Xavier Dillmann, *Les magiciens dans l'Islande ancienne. Études sur la représentation de la magie islandaise et de ses agents dans les sources littéraires norroises*. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Uppsala 2006. 779 s. ISBN 91-85352-63-2.

Den doktorsavhandling om fornisländsk magi och dess aktörer som François-Xavier Dillmann 1986 lade fram vid universitetet i Caen har blivit i det närmaste legendarisk, inte minst eftersom den varit hett eftertraktad men svår att få tag på. Den version som nu givits ut av Kungl. Gustav Adolfs Akademien är en av författaren helt reviderad och uppdaterad utgåva på nära 800 sidor. Ett så digert verk, innehållande rikliga mängder av nya tankar och tolkningar, är förstås omöjligt att göra rättvisa i en kort recension, men jag ska försöka att åtminstone beröra några huvudpunkter.

I den inledande delen konstaterar Dillmann att det saknats undersökningar gällande aktörerna inom den fornisländska magin. Detta trots att sådana personer spelar en avgörande roll i litteraturen från den nordiska medeltiden. Äldre forskning har främst inriktat sig på praktikerna och riterna samt, i någon mån, föreställningarna rörande den fornnordiska magin. Dillmann har således tagit sig an uppgiften att ta fram en systematisk beskrivning av just aktörerna inom den fornisländska magin, som han för övrigt helt korrekt betraktar som en del av religionen. Hans undersökning är inte bara ovanligt rigorös utan ges dessutom en lästlöst och tilltalande framställning, som ger oss en nära nog total analys av denna särskilda grupp utövare: ett 70-tal namngivna personer med någorlunda jämn könsfördelning. Dillmann arbetar här i det närmaste med ett intersektionellt perspektiv, vilket känns mycket aktuellt, där vi får veta hur aktörerna inom den fornisländska magin relaterar till kön, samhällsgrupp, inkomst och yrkesverksamhet, etnicitet, med flera aspekter.

Studien baseras främst på islänningasagorna, inklusive berättelserna från den isländska

kolonin på Grönland, samt *Landnámabók*. Avgränsningen till Island är väl motiverad med att det gäller en relativt koherent samling människor, med ungefär samma bakgrund och med många gemensamma religiösa föreställningar, vars berättelser förstås nedtecknades och bevarades av en likaledes koherent samling medeltida islänningar. Studien rör en högst begränsad tidsrymd, cirka 150 år från landnamet på 870-talet till det officiella kristnandet år 1000 och tiden där omkring.

En undersökning som nästan är helt uteslutande textbaserad kan naturligtvis inte avslöja så mycket mer än vad som rör sig i själva texterna, ens om man tar hänsyn till en del tidigmedeltida lagar, och kan således inte appliceras på en materiell historisk verklighet. Vad som istället växer fram är en del av den förkristna isländska mentaliteten och de föreställningar som fornislänningen hade om hur världen fungerar, kort sagt ett fornnordiskt paradigm. Trots detta hade man måhända kunnat sammanföra mentaliteten med den materiella historien genom att gå utanför texternas ramar. Visserligen händer det någon enstaka gång att Dillmann hänvisar till andra källor än de rent textuella, som arkeologiska undersökningar, men man hade möjligen önskat sig fler hänvisningar till sådant material.

Dillmann visar med hjälp av omfattande studier av tidig och medeltida kyrklig litteratur att den kristna synen på magi faktiskt har haft ett relativt litet inflytande på de fornisländska berättelserna. Så länge handlingen utspelar sig i förkristen tid kan sagans huvudpersoner utöva magi och ändå tecknas i positiv dager. Finns kristna människor i berättelsen är tendensen dock att beskriva aktören som mycket ålderstigen för att starkare markera att magi definitivt är något som tillhör det förflutna.

I ett annat exempel visar Dillmann hur benämningarna på de magiska aktörerna, *ffölkunnigr*, *margkunnigr*, *fróðr*, *visindi*, med flera, även tillskriver dem stor bildning samt ett skarpt intellekt. Därefter jämför han användningen av dessa benämningar i islänningasagorna med an-

vändningen av samma ord i kristna predikotexter från Íslensk Homiljubók, som tillkommit under ungefär samma period som sagorna, och kan därmed konstatera att kopplingen mellan magi och bildning högst sannolikt är förkristen. Dessa fornisländska aktörer fungerade ofta även som rådgivare, förhandlare, talare, analytiker, med mera, vars vedertagna auktoritet inte gärna ifrågasattes.

Man kan således konstatera att magin och dess utövare tycks ha varit värdeneutrala fenomen i förkristen tid. Om magin ses som olycks- eller lyckobringande, eller om aktören betraktas med respekt och förtroende eller med förakt, beror snarast på om den aktuella magiska handlingen är bra eller dålig för sagans huvudperson eller för den familj vars parti sagaförfattaren valt att ta.

Dillmann visar övertygande att magiska handlingar var en självklar del i den fornisländska vardagen. Sådana handlingar utfördes av personer som man kan konstatera utgör ett tvärsnitt av den isländska befolkningen. Det rör sig om många olika människor, oberoende av kön och social status i samhället, och det skedde på skilda platser under dygnets olika timmar och under alla årstider. Dessutom ägde verksamheten ofta rum offentligt, eller åtminstone med andra personer närvarande, men ändå sällan i direkt ceremoniella sammanhang. Undantaget är *seiðr*, där man först uppförde en så kallad *seiðhjallr* (en sorts stol eller ställning) för att utföra en magisk handling under mera rituella former. Divinatorisk *seiðr* tycks enbart ha utförts av kvinnliga specialister på denna form av magi. I andra fall visar de magiska utövarna upp en mer allsidig kompetens, från att styra över väder och vind till att hindra motståndarnas vapen från att göra skada i strid.

En viktig frågeställning, om än i marginalen, är den om sejdens likhet med nordeuroasiatisk shamanism. Dillmann är här benägen att ansluta till Mircea Eliade och Georges Dumézil, som menade att sejd inte direkt kan hänföras till shamanismen. Genom att inta en strikt källkritisk hållning görs en god poäng i att sejdutövare i islänningasagorna, som exempelvis Þórbjörg lítilvölva i *Eiríks saga rauða*, framställs som om de aktivt kommunicerar med omgivningen

under sejdseansen och inte alls, som till exempel samiska nåjder, ligger liksom medvetlösa under ritualen. Sammantaget är argumenten kanske inte helt tillräckliga för att vederlägga Dag Strömbäcks undersökning *Sejd* från 1935, som tvärtom vill visa på likheterna mellan fornnordisk sejd och shamanism, och frågetecken kvarstår. Framställningen visar dock utan tvekan att sejden är ett område som behöver undersökas och diskuteras ytterligare, och Dillmann gör således ett viktigt inlägg i denna debatt.

Dillmann är en framstående filolog och hans text är full av mycket skarpsynta iakttagelser, som exempelvis att fornislänningarna sannolikt sett den magiska sångformen *galdr* som central i sin definition av magi, bland annat eftersom flera vanliga benämningar av magin och dess utövare innehåller detta ordled. Han föreslår också att *galdrar* var textsatta eftersom det fanns ett versmått som kallades *galdralag*. Dillmann framhåller att magi torde ha betraktats som en aktiv handling, vilket understöds av såväl sagatexterna som benämningarna på magi. Även i detta fall avslöjar alltså språkets ordförråd, som exempelvis *gornings/gerningr*, en hel del om de föreställningar man haft kring denna typ av verksamhet. Dillmann gör dessutom upp med den gamla definitionen av begreppet *ergi* som »pervers sexualitet» främst i form av passivt homosexuellt beteende, och visar att benämningen snarare syftar på att en person associeras med kvinnligt kodade egenskaper.

I undersökningens sista del bryter Dillmann ny mark när han visar hur magiska handlingar reglerade det sociala livet i samhället – något som socialantropologer länge framhållit i sin forskning, men som aldrig tidigare konstaterats i det fornnordiska materialet på detta utförliga vis. Med det magra underlag som står till buds strävar Dillmann efter att förse oss med så fylliga beskrivningar som möjligt när det gäller sociala band mellan sagans aktörer samt hur de fornisländska utövarna av magi mottogs och verkade i samhället.

De föredömligt utförliga och omfattande noterna bidrar till att göra hela forskningsprocessen transparent och Dillmanns slutsatser väl genomlysta, vilket underlättar en konstruktiv vetenskaplig kritik och diskussion. Utöver detta

är referenserna, som även omfattar en imponerande bibliografi över källor och sekundärlitteratur där väl knappast något relevant verk torde ha förbisetts, samt dessutom kartor och flera index, förstås en ren fröjd och stor hjälp för oss andra som själva använder oss av det fornordiska textmaterialet.

Det står helt klart att detta är en banbrytande studie och ett lysande referensverk av hög dignitet. Det är på sin plats att rikta djup tack-samhet mot Kungl. Gustav Adolfs Akademien för att den gjort ett så centralt verk inom ämnesområdet tillgängligt. Att undersökningen finns utgiven enbart på franska, med en kortare tysk sammanfattning, begränsar tyvärr dess möjligheter att nå en så stor skara läsare som den utan tvekan skulle ha förtjänat.

Margareta Regebro
Religionshistoriska avdelningen
Stockholms Universitet
SE-106 91 Stockholm
margareta.regebro@rel.su.se

The Cambridge history of Scandinavia. Vol. 1, Prehistory to 1520. Ed. Knut Helle. Cambridge University Press 2003. 920 pp. ISBN 0-521-47299-7.

Archaeology consists of a myriad of weakly interconnected regional and temporal sub-disciplines. My work in Östergötland is largely irrelevant to a scholar in Lapland and entirely so to one in Tokyo. Larger interregional syntheses are rare and tend to be read mainly by undergraduates who have yet to select a specialty.

Now, imagine someone outside of Scandinavia, who speaks none of our languages, but who wants to approach our prehistoric archaeology for the first time. Such a person – in London or San Francisco or Shanghai – will most likely try to find a recent synthesis in English put out by a reputable academic publisher. And when they do find and read such a book, it is likely to make a lasting impression on their views of our myriad regional sub-disciplines.

It so happens that the Cambridge University Press has now issued such a synthesis: more precisely, a three-volume work on the history of

Scandinavia. Its first, 920-page part covers the period from deglaciation to AD 1520. I have read the parts covering Scandinavian archaeology and history up through the Viking Period. This book is likely to form foreign views of Scandinavian prehistory and early history for a long time to come, and its earlier part is interesting as a 230-page summary of what is worth knowing about our fields of study. If something is missing from the synthesis, then it is most likely because its authors have deemed the issue peripheral.

The work's disposition alone suffices to show that its editors are far more interested in written history than in archaeology: two volumes cover half a millennium after AD 1520, one covers fifteen millennia before that date. In fact, disregarding a presentation of the area's recent geological development, ten millennia in the Late Palaeolithic and the Mesolithic are covered in 5,5 pages. With a similar treatment, the period after AD 1520 would have fit in less than a single page, and the *Cambridge History of Scandinavia* would have been six pages long.

It would have been possible and quite legitimate to produce a work based entirely on written sources, beginning with a few paragraphs about Classical authors and then moving on to the late 1st Millennium AD. The first volume's editor, Knut Helle, is a retired professor of Medieval history. But the *Cambridge History of Scandinavia* aims to cover prehistory too, and so we may ask if it succeeds well in its undertaking. Is the narrative factually correct and up-to-date? Is the selection of information to present methodical and coherent? (There is no self-evident set of questions that such a primer must answer.)

Ulf Sporrang provides a sturdy 28-page introduction to the Nordic area's natural geography and post-glacial landscape history with good maps. Ari Siiriäinen then takes the reader through Childean culture-historical aspects of the Stone and Bronze Ages – in 17 pages. His pre-Neolithic pages are of course too few to be taken as a serious attempt to tell the story of those millennia. But I was surprised to find no mention of Finnish Late Mesolithic pottery, and confused by the mention of a “Limhamn Culture” apparently contemporaneous with the

Nøstvet Culture. A fact checker with some archaeological schooling would have caught this garbled reference to the Lihult Culture of western Sweden.

Entering the 9-page Neolithic, I was alarmed to find no end of errors. We are told that the TRB Culture entered Europe from elsewhere and included amphorae in its pottery assemblage. Some passage graves have two passages entering the chamber. Corded Ware burial starts in about 2300 cal BC and often features bodies placed “on one side with the feet slightly bent”. And it goes on. Siiriäinen first points out that it is impossible to make any scientifically grounded statements about language families in prehistoric societies, but nevertheless proceeds to say for instance that the Typical Comb Ware Culture of Finland from 3400 cal BC onward probably went hand in hand with a Finnic language, and that the Corded Ware Culture brought Baltic loan words into the Finnic languages.

Neither Siiriäinen nor Helle knows that the absolute date for the beginning of the Scandinavian Bronze Age was moved forward a century and anchored at about 1700 cal AD with the aid of dendrochronology in the mid-1990s. However, the book's Bronze Age is at least mercifully short: less than 3 pages. In this space, Siiriäinen takes the opportunity to radically reinterpret the period's votive deposits as “indications of troubled times and competition between the societies”. With its many errors in such a short space, Siiriäinen's contribution is quite remarkably bad. In my opinion, its most serious failing is however a complete lack of references, either in the text or in the bibliography at the end of the book. The text is a dead end, offering the reader no hint of where to go next.

After this ordeal, we are mercifully delivered into far more capable hands. Bjørn Myhre covers the Iron Age up through the 8th century AD in 34 pages, to the satisfaction of this reviewer. And then the archaeology stops. Michael Barnes provides a cautious and competent 9 pages of historical linguistics. With the exception of a few pages on material culture by Else Roesdahl, the Viking Period is then entirely the business of historians, and mainly a question of kings, earls, bishops, battles, conquests and nascent states. A

lot of it is excellent work, particularly Peter Sawyer's contributions. Yet it makes me wonder why we bother to dig. (In *Antiquity* 2007:1, Catherine Hills reports similar impressions of recent syntheses in Early Medieval studies.)

When taking up this book, I had intended to look out for archaeological information collected from two fertile and populous Swedish provinces where I have done research. I wanted to know how much that kind of regional results are worth in the greater scheme of reconstructing the Scandinavian past. As it turned out, there is very little in the book pertaining to my neck of the woods. Indeed, there is very little archaeology here at all. Seen as an interdisciplinary synthesis, the book is a complete failure with the exception of Myhre's introduction to the Iron Age. Yet it will no doubt be widely read and influential, no matter what a scholar in the field may think of it.

Martin Rundkvist

Øystein Ekroll, Ei anna historie – norsk mellomalder i arkeologisk lys. Tapir akademisk forlag, Trondheim 2006. 256 s. ISBN 82-519-2095-7.

Norsk medeltidsarkeologi har hittills fått klara sig utan några större samlingsvolymmer eller synteser som sammanfattar forskningstraditionerna, då det mycket sällan avsatts pengar för sådana ändamål. I hög grad har nu råttts bot på denna brist då en ny översiktssbok på området föreligger. Øystein Ekroll är magister i arkeologi, har specialiserat sig inom byggnadsarkeologi och är sedan många år forskare vid Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider i Trondheim.

Boken öppnas med *Innledning*, där en berättelse från anno 1626 presenteras om prästsonen och studenten Jonas Andersson från Skånevik i Sunnhordland söder om Bergen. Han blev av Ole Worm utskickad på uppdrag för att samla in runinskrifter och antikviteter som kunde kasta ljus över dubbelmonarkin Danmark-Norges historia. Med denna berättelse får vi en snabb och klar inblick i hur den tidiga antikvariska verksamheten kunde se ut i praktiken, och nästan

400 år senare ligger Anderssons handskrift fortfarande i ett arkiv i København.

På detta följer sju kapitel som tar upp olika teman och material. Först *Oppdagings og studiet av fortida*, om upptäckten av forntiden och utvecklingen av forntidsstudier i Danmark-Norge. Vidare rymmer kapitlet bakgrunden till arkeologins olika uppdrag och källkategorier, samt sammanfattningar av hela tidsspännet från vikingatid till omkring år 1650, då den egentliga medeltiden först anses sluta i Norge. Även framväxten av historisk arkeologi som akademiskt ämne får utrymme.

Kjelder til kunnskap redovisar det vida spektrum av materiella lämningar medeltidsarkeologen har till sitt förfogande: stående kyrkor, profana hus, gravar, massmaterialen från stadsgrävningarna; dessutom skriftliga källor, däribland vilka skrifter som skapades specifikt inom Norge.

Bønder og byfolk tar upp olika källmaterial samt ekonomiska och resursmässiga förutsättningar knutna till staden respektive landsbygden. Kapitlet visar även på regionala variationer med avseende på näringar, samt redovisar de städer och handelsplatser som var av större och mindre vikt genom Norges medeltid.

Sekundærnaeringar: jern, stein, tre etablerar ett vidare perspektiv på näringar och resursutnyttjande. Inom stenindustrin har t.ex. täljstenen varit viktig för delar av landet.

Transport og kommunikasjon diskuterar färdmedel till lands och havs, samt spår efter kommunikationsstrukturer i landskapet, t.ex. kavelbroar, båtdrag och kajer.

Konge og adel redogör för utvecklingen av de två parallella maktpyramiderna genom medeltidens olika faser, den världsliga kungamakten jämte den kyrkliga. Dessutom tas de fysiska spåren efter dessa upp, såsom kungliga och andliga residens, kungagravar och mausoleer, samt även personliga utrustningar och ikonografi knuten till de respektive maktrepresentanterna.

Kapitlet avslutar boken genom att presentera och belysa kyrkans organisation och framväxt i Norge. Här tas bl.a. upp domkyrkorna, sockenkyrkorna och organisationen knuten till dessa, men även byggmaterial och byggnadsstilar berörs. De i det närmaste särnorska och rela-

tivt väl utforskade stavkyrkorna har naturligtvis en plats, men så även ett mindre synligt ämne som folkelig religiositet.

Illustrationerna är väl valda och genomgående av god kvalitet. Av särskilt intresse är att Ekroll har tagit fram en rad gamla pennteckningar som annars inte så ofta förekommer i publikationer. Särskilt vill jag framhålla omslagsbilden som återger en träskulptur från Nidarosdomen i en teckning av Wilhelm Bergström från 1880. Skulpturen togs från kyrkan 1890 och förstördes vid en brand i Erkebispegården så sent som år 1983. Jämte nyare foton finns en hel del sådana exempel på nya och gamla antikvariska teckningar, bl.a. hämtade från Nicolay Nicolaysens vackra arkitektoniska plancher från 1880- och 90-talen. Därtill kommer något originellt: det enda möjliga norska exemplet på en medeltida »arkitekturteckning» till en kyrka, nämligen en skiss ristad i koret på Saks-haug kyrka, vilken i viss mån liknar kyrkan själv.

Boken fokuserar på materiella källor, då dessa tidigare har fått träda i bakgrunden för de skriftliga källorna när det gäller att presentera Norges medeltid. Materialet har efter en rad arkeologiska undersökningar sedan 1950-talet, i städerna och på landet, vuxit i omfång. Redovisningen av monument, småföremål, anläggningar och dokumentationsmaterial visar på författarens mångsidiga och gedigna kunskaper.

Tidsspännet för medeltidsarkeologi räcker i boken från vikingatiden ända fram till 1650, vilket måste sägas vara ovanligt långt åt båda håll, men känns ändå lämpligt med tanke på källsituationen.

Det framgår att medeltidsarkeologi och historisk arkeologi som akademiskt ämne inte har någon självklar plats i den norska arkeologin: ämnet definieras i flera centrala böcker som »förhistoria». Universitetsutbildningen har haft, och har, medeltidsarkeologi som en integrerad del. Man kan bli både kandidat och doktor i medeltidsarkeologi i Norge, men examensarbetena har oftast karaktär av gedigna materialpublikationer. Teoretiska och problematiserande perspektiv är sällsynta (ett markant undantag bildar Brit Sollis doktorsavhandling från 1993, *Narratives of Veøy*, som dock ej omnämns i föreliggande bok). Kanske kan vi i bristande

teoretiseringar skönja en delförklaring till att inga arkeologisk-historiska synteser kring Norges medeltid tidigare sett dagens ljus?

inga explicita teoretiska perspektiv deklaras heller av författaren till *Ei anna historie*. Det är ändå tydligt att boken implicit representerar en medveten variant av »historia underifrån», då den omfattar de breda lagren av befolkningen och inte bara de övre, mera synliga skikten. Boken skulle, trots sin klarhet, ha vunnit på om Ekroll kortfattat redogjort för vilka teoretiska och metodologiska perspektiv som skiljer denna kritiska historieskrivning från de mer traditionella uppifrånperspektiven.

Även en deklaration av vad Ekroll huvudsakligen har velat uppnå med en bok av denna art och genre vore önskvärdt. Boken är dock upplagd så att den verkar kunna rikta sig till flera målgrupper, såväl till arkeologer och historiker med olika specialiseringar som till den allmänt intresserade. Den skulle fungera utmärkt som lärobok för studiet av medeltidsarkeologi och historisk arkeologi på universitetsnivå. Författaren skriver på god nynorska, med obetydliga »normaliseringar», och han för en obesvärad penna. Roligt är det att en viktig översiktsskildring som denna är skriven just på nynorska. Det är också en pedagogiskt väl upplagd bok som täcker samtliga huvudteman inom medeltidsarkeologin. Det är ett ämne med djupa men ibland spåda rötter, och det har samtidigt både bredd och stor potential för vidare utveckling

Sammanfattningsvis är *Ei anna historie* en välskriven, lärorik och intressant bok som fyller en lucka i den vetenskapliga litteraturen: en introduktion till ämnet medeltidsarkeologi såsom detta har utvecklats i Norge.

Tove Hjørungdal

Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Göteborgs universitet
Box 200
SE-405 30 Göteborg
Tove.hjorungdal@archaeology.gu.se

Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12. Red. Joakim Goldhahn. GOTARC C59. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet 2005. 429 + 398 s. ISBN 91-85245-10-0.

Med sine to bind, og til sammen 50 artikler fordelt på mer enn 800 sider, dekker boka diverse tema, problemstillinger og teoretiske tilnæringer til tidsrommet mellom steinalderen og jernalderen, og materialet som har navngitt denne tida – bronzen og bronsealderen.

Det første nordiske bronsealderssymposiet ble arrangert på Isegran ved Fredrikstad i 1977. Siden den gang har symposiene vært viktige debattforum og milepæler for arkeologer i Norden. Arkeologien har gjennomgått store forandringer siden det første bronsealderssymposiet, både når det gjelder feltmetoder, institusjonell organisering og teoretisk bevissthet. Likevel har temaene som diskuteres på symposiene endret seg lite. Årsaken kan være at nordisk arkeologi lenge var dominert av noen få toneangivende forskere med likeartet bakgrunn og et enhetlig, historiematerialistisk perspektiv på forhistorien.

I bokas introduksjon peker Goldhahn på fem tema som har vært gjengangere på symposiene fra oppstarten. Disse er bebyggelse, regionalitet, sosiale strukturer, religion og bronsehåndverk. Temaene er høyst aktuelle også i *Mellan sten och järn*. Artikkeleffatterne skiller seg likevel fra deltagerne på de tidligste symposiene: de representerer et bredt utvalg forskere, med ulik alder og varierende posisjoner fra diverse institusjoner og forsknings-tradisjoner. Forskernes bakgrunn gjenspeiler seg i artiklene som gir et representativt bilde av mangfoldet i dagens nordiske bronsealderforskning.

Bokas tittel henviser til en kulturhistorisk forskningstradisjon. Samtidig berører den også nye strømninger i bronsealderforskningen de senere åra. Det gjelder for eksempel debatten omkring tidfesting og definering av bronsealderens begynnelse og slutt. Nyere undersøkelser av overgangene yngre steinalder – eldre bronsealder og yngre bronsealder – eldre jernalder viser stor grad av kontinuitet i materialet. Kontinuiteten svekker grunnlaget for den tradisjonelle periodeinndelingen som hovedsaklig er definert av teknologiske endringer.

Debatten om periodens rammer og essens følges opp i bokas første kapittel *Sten och brons – brons och sten* der ulike aspekter ved overgangen mellom steinalder og bronsealder diskuteres (Apel, Lekberg, Artursson, Varberg, Amundsen). I tillegg til innovative strategier rettes oppmerksomheten også mot videreføringen av flintteknologien og flintens rolle som redskapsmateriale i yngre bronsealder (Högberg & Olausson). Sentrale spørsmål er: hva definerer overgangen? Er det primært teknologiske, sosiale/ kulturelle eller politiske/ ideologiske endringer? Når inntrer endringene? Og hvilke teknologiske aspekter videreføres?

I andre kapittel, *Mellan det nära och det fjärran*, berøres blant annet spørsmål om regionalitet og analyseskala i undersøkelser av forhistoriske samfunn. Noen av forfatterne vektlegger betydningen av overregionale strukturer og systemer. Samfunnsendringer forklares som resultat av ytre stimuli som diffusjon og endrede handels- og allianseforbindelser (Kristiansen, Kaliff, Bolin). Andre forholder seg kritiske til slike makroperspektiver som lett underminerer både variasjonen i det arkeologiske materialet og diskusjonen om materialets representativitet. Likeartede morfologiske trekk betyr ikke nødvendigvis at objektenes betydning var likeartet (Nordquist, Sjögren, Bergerbrant). Isteden vektlegges menneskelig interaksjon og lokal tilpasning i samfunnsforståelsen. Det er mulig å forholde seg til en bronsealder som var europeisk og samtidig inkludere variasjonene i materialet.

I kapittel tre og fire, *Mellan de levande och de döda* og *Bilder av riter och rituella bilder* diskuteres tema knyttet til religion og den rituelle, ikke-hverdagslige, sfære. I dag anses forskning på denne delen av forhistorien som helt avgjørende for samfunnsforståelsen. Det er umulig å gripe essensen i fortidens livsverdener uten omfattende kunnskap om dens ritualer og religion. I forhold til betydningen som tillegges slike aspekter i dag, er det få artikler som har behandlet emnet på tidligere bronsealdersymposier. Bronsealderens graver og bergbilder har som regel blitt omtalt i diskusjoner omkring bebyggelse, sosiale strukturer, ideologi og regionalitet. Krig, som diskuteres i kapittel fem; Krig – krig – krig, har ikke vært et eksplisitt tema på tidligere symposier. Likevel har

relaterte tema vært representert i diskusjoner omkring ideologi og regionalitet.

I kapittelet *Mellan de levande och de döda* diskuteres Hornstrup, Clemmensen, Svanberg og Thörn funksjonen til kultanlegg som ligger i tilknytning til graver. Slike kultanlegg kan være stein-, stolpe- og grøftekonstruksjoner som steinrekker, halvsirkelformede grøfteanlegg, kulthus eller depoter nedlagt like ved gravhauger. Hvilke rituelle aktiviteter kan anleggene knyttes til? Hvordan forholder de seg til gravene kronologisk og rituelt? Anleggene er preget av stor variasjon i utforming og plassering. De er ofte svært sårbare i forhold til jordbruksaktiviteter, og er fremdeles en forsømt gruppe fornminner til tross for mer omfattende undersøkelser av materialet de siste tiår.

I *Bilder av riter och rituella bilder* presenteres og diskuteres nye funn av helleristninger (Broström), bronsealderens bebyggelse (Nilsson), romlig distribusjon og forhistoriske landskap (Ling, Slinning, Sognnes), antropomorfe figurer og genus (Karlsson), ristninger i graver, døderitualer og religion (Figenschou Simonsen & Vogt, Syvertsen, Wold, Linge, Wrigglesworth) og dokumentasjonsarbeid og tolkningsprosesser (Goldhahn).

Til sist rettes interessen mot spørsmål omkring Hus, hem, bebyggelse. Temaet har vært en gjenganger på alle bronsealdersymposiene siden starten. Her belyses ulike sider av temaet som bosetningens karakter og beliggenhet (Nilsson, Artelius, Häggström, Algotsson et al.), identitet og ideologiske aspekter (Rostoványi, Uhnér), økonomi og kulturell tilhørighet (Lavento, Ikäheimo).

Mellan sten och järn viderefører mange av temaene fra tidligere bronsealdersymposier. Samtidig berører flere av artiklene nytt arkeologisk landskap, både empirisk og teoretisk. Antologien byr på relativt trygge reiser inn i dette landskapet, der spenstige teoretiske og empiriske krumspring er godt forkledd i tradisjonelle kostymer. Jeg savner større fokus på teori og problematisering av bronsealderforskerens rolle i forsknings- og tolkningsprosessen. Goldhahns artikkel »Slagsta revisited – en essé om behovet av subjektivt tolkende dokument» er ganske enestående i sitt bidrag til refleksivtetsdebatten.

Produksjonen av arkeologisk kunnskap er en kreativ aktivitet. Det er gjennom de arkeologiske tekstene at forhistorien skapes, og forskningen skjer alltid i en gitt kontekst. Hegardt er likeså ensom i sitt metateoretiske bidrag »Berättelser om berättelser». Arkeologi må ikke bare omhandle empiri og samfunnssteori. Forhistorien må også være et objekt for transcendent utforskning, og arkeologien må romme metateoretiske vurderinger av arkeologiske begreper og antakelser. Som leser vil jeg gjerne provoseres, begeistres og inspireres. *Mellan sten och järn* byr ikke på svært provokative innspill. Antologien reflekterer først og fremst status i nordisk bronsealderforskning der etablerte perspektiver og tradisjoner møter nytt materiale, nye ideer og samtidsaktuelle interesser.

Gro Kyvik

Krokstien 4b
NO-0672 Oslo
Norge

gk@vest-telemark.museum.no

Viborg Sønderø 1018-1300. Arkeologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid. Red. Mette Iversen, David Earl Robinson, Jesper Hjermand & Charlie Christensen. Jysk Arkeologisk Selskab. Højbjerg 2005. 587 s. ISBN 87-88415-34-1.

Denna omfångsrika och rikt illustrerade bok är ett resultat av projektet *Viborg Sønderø 2001*.

Projektets uttalade målsättning var att utveckla nya, tvärvetenskapliga forsknings- och arbetsmetoder i gränslandet mellan arkeologi och naturvetenskap, och att härigenom sätta nya standarder och normer för utgrävning och forskning i välbevarade, organiska stadslager. Detta låter praktfullt.

Användandet av naturvetenskapliga tekniker inom arkeologi är inget nytt. Redan kring sekelskiftet 1800 utfördes kemiska analyser av arkeologiskt material. Men ända fram till slutet av 1900-talet användes naturvetenskapliga tekniker oftast tämligen sporadiskt och sällan som en självklart införlivad del av arkeologin. Det har funnits (och finns) ett märkligt motstånd och en misstänksamhet. Jag finner detta besyn-

nerligt eftersom även laborativt framtagna fakta är arkeologiska fakta. Slutsatser dragna utifrån dessa är precis lika mycket tolkningar som huskonstruktioner uttydda ur en schaktplan full med stolphål. Analystekniker kan användas som redskap av i princip varje forskare, oberoende av perspektiv eller förförståelse. Vare sig jag forskar enligt en induktiv, hypotetisk-deduktiv eller hermeneutisk metod så behöver jag mesta möjliga kännedom om fakta. Ett undantag är väl om jag är en oinskränkt relativist. Fast då spelar det ju ändå ingen roll utan jag kan påstå vad jag vill om forntiden i alla fall. Men om man accepterar mångfalden i mänsklig kultur och därmed det arkeologiska källmaterialets komplexitet borde det inte vara så svårt att acceptera en mångfald av tekniker för att få fram mer fakta att fundera kring och att tolka.

Om analysen skall ha något värde måste valet av prover, provtagningsstrategi och analysteknik vara grundat på relevanta arkeologiska frågeställningar. Känner jag till de möjligheter som finns för analys så kan jag ta tillvara material som jag annars inte skulle tänka på och provhanteringen kan utföras på rätt sätt, utan risk för att analyserbart material förstörs. En systematisk provtagningsstrategi måste läggas upp och för varje prov behövs alla tillgängliga uppgifter om fyndsammanhanget. Helt klart innebär detta att jag måste anpassa mina rutiner i fält. Tanken på tekniska analyser måste därför finnas med från planeringsstadiet av en undersökning eller ett projekt. (Tar man kontakt med ett laboratorium först efter avslutad undersökning kan man vara säker på att få beskedet att man skulle ha behövt ta referensprover där nu en motorväg går fram.) Detta förhållningssätt har länge tillämpats vid Arkeologiska forskningslaboratoriet, till exempel så som presenterat i min och Björn Hjulströms publikation *Tidevarv i Tuna* (2005).

Det bästa är förstås om man som arkeolog kan göra analyserna själv. Näst bäst är att redan på idéstadiet få den tilltänkte laboranten intresserad av och engagerad i den arkeologi man själv brinner för. I båda dessa fall kan man verkligen tala om tvärvetenskap. Mångvetenskapliga samarbeten kan fungera bra men när samarbetet är slut och alla återgår till sitt är man tillbaka i

särvetenskapen. Även om det fungerat bra blir det en vacker dagslända utan kontinuitet.

Med dessa tankar i bakhuvudet satte jag mig att läsa om hur det gick för projektet *Viborg Søndersø 2001*. Boken är huvudsakligen skriven på danska med sammanfattningar på engelska (med ett undantag där det är tvärt om) och utgiven bara fyra år efter påbörjad utgrävning. Verket är som sagt rikt illustrerat och i detta avseende förvånansvärt enhetligt med tanke på de många författarna och deras olika bakgrund. Detta har sin förklaring i den digitala dokumentation som tillämpats, från projektets början, ut i fält och hela vägen in i denna publikation. Boken inleds med ett förord och är sedan uppdelad i fem huvudkapitel. Inom varje huvudkapitel finns artiklar skrivna av de olika projektdeltagarna.

I kapitlet *Bakgrund, metoder och mål* redovisas projektets bakgrund och tidigare undersökningar i Viborg. Som en del av förberedelserna sammanställdes en katalog med frågeställningar av vilka ett utdrag presenteras. Här kungörs att för att uppnå projektets mål behövdes en välplanerad och noga genomförd undersökning där arkeologi och naturvetenskap utgjorde jämbördiga parter i ett tvärvetenskapligt samarbete. Själva utgrävningen skulle utföras med *single context*-registrering, fynden skulle registreras per kvadratmeter, all jord skulle sällas och all dokumentation skulle bearbetas i en omfattande relationsdatabas och med hjälp av GIS. För varje kontext uppmättes även volymen jord per kvadratmeter vilket möjliggjorde en analys av fyndkoncentrationen i gram per liter. Den tvärvetenskapliga metodutvecklingen var med från start, med omfattande diskussioner kring hur stora, hur många och på vilket sätt prover skulle tas, vilka ledde fram till en strategi som både arkeologerna och de naturvetenskapliga deltagarna var tillfreds med.

Vidare presenteras de fältmetoder och den arbetsgång som tillämpats, med blanketter för kontextregistrering och en redovisning av den digitala registreringen av undersökningens dokumentation. Totalt registrerades 561 stratigrafiska kontexter, ur vilka 3013 prover togs, de flesta systematiska medan en del var problemorienterade. Urvalet av vilka prover som faktiskt kom att analyseras gjordes i stor utsträckning

först efter avslutad undersökning i fält. Tack vare detta kunde prioriteringarna baseras på de arkeologiska tolkningarna. Knappt hälften av de insamlade proverna analyserades. I kapitlet *Arkeologisk utgrävning och analys* redovisas de fysiska lämningarna från utgrävningen. Den rikliga grafiska redovisningen av kontexter i plan, tillsammans med relationsmatriser, gör det lätt att följa och förstå denna stratigrafiskt komplexa lämning och visar med all önskvärd tydlighet *single context*-registreringens styrka; en dokumentations- och presentationsform även vi tillämpat i *Tidevarv i Tuna*. Man hade hoppats finna ett bostadshus, men det man fann var en verkstadsbyggnad för bronsgjutning och järnbearbetning, daterad dendrokronologiskt till perioden 1019–1025 e.Kr., med en intilliggande latrin och stängsel samt avfall från silversmed, kammakare och skomakare.

I kapitlet *Naturvetenskapliga analyser och dateringar* redovisas resultaten från de många analyserna; dendrokronologi, entomologi, vedanatomi, arkeozoologi, arkeobotanik, palynologi, parasitologi, proveniensanalys av keramik, ¹⁴C och metallurgi. Tack vare de enhetliga och detaljrika illustrationerna, med grund i den valda fältdokumentationen, är det lätt att följa resultaten och förstå deras arkeologiska relevans. Man börjar helt enkelt känna igen sig i schaktet. I kapitlet *Aktiviteter och fynd – det arkeologiska och historiska källmaterialet* presenteras fynden och tolkningen av dessa, uppdelat på smeden och verkstaden, kammakaren och skomakaren. I det avslutande kapitlet *Syntes och perspektiv* finns ett par artiklar där samtliga projektdeltagare är medförfattare. En artikel behandlar erfarenheter från detta tvärvetenskapliga projekt, både bra saker och sådant som kunde ha gjorts bättre, som är en mycket inspirerande läsning. De två sista artiklarna är en syntes av de arkeologiska resultaten.

Med utgångspunkt i mina föregripande uppfattningar tycker jag att det verkar ha gått bra för *Viborg Søndersø 2001*. Den i flera stycken närmast sömlösa sammansmältningen av arkeologi och naturvetenskap i projektet är beundransvärd. Den är tydlig i de många hänvisningarna artiklarna emellan men kommer påtagligast till uttryck i den rikhaltiga tolkningen av de arkeo-

logiska lämningarna, som ger en starkare känsla av närvaro än vad som annars varit möjlig. Den grundläggande strukturen och angreppssättet är inte bara relevant för undersökningar av stads-lager utan för varje arkeologiskt fältprojekt. Därför är denna bok nyttig, för att inte säga nödvändig, läsning för var och en som vill kalla sig professionell arkeolog. Visst finns det sådant som kunde ha gjorts bättre inom projektet och annat som kunde ha diskuterats mera ingående i boken. Med tanke på projektets arkeologiska frågeställningar hade många andra analystekniker än de tillämpade fysikaliska, mikro- och makrofossilanalyserna varit relevanta, så som markkemiska och biomolekylära analyser. Men om projektets forsknings- och arbetsmetoder i stort accepterades som standard och norm skulle arkeologin som vetenskap få en rejäl knuff i rätt riktning. Jag kan bara gratulera dansk arkeologi och hoppas att detta inte visar sig vara en vacker dagslända.

Sven Isaksson

Arkeologiska forskningslaboratoriet
Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
sven.isaksson@arklab.su.se

Rud Kjems, *Runamo. Skriften der kom og gik*. Dansk Tidsskrift for Museumsformidling 26. Forlaget Hikuin. Højbjerg 2006. 168 s. ISBN 87-90814-42-8.

Vid Runamo i Bräkne-Hoby sn i Blekinge finns en s.k. trappgång, en naturbildning i form av ett band med hård diabas i klippans granit. I detta stenmaterial finns sprickor som tydligen mycket tidigt uppfattats som runor. Med stor sannolikhet är det nämligen Runamo-hällen som Saxo avser när han meddelar att det på en klippa i Blekinge finns en inskrift som rör slaget vid Bråvalla. Tack vare omnämmandet hos Saxo har Runamo-hällen utövat stark lockelse på danska forntidsforskare allt sedan äldsta tid. Redan Valdemar den store sände en expedition av runkunniga till Blekinge, som dock av naturliga skäl gick bet på att tolka »inskriften». Den upp-

märksammades senare av bl.a. Ole Worm, som menade sig på ett ställe kunna läsa ordet *lund*, och av en lång rad lärde från såväl Danmark som Sverige. År 1844 slog dock J. J. A. Worsaae slutgiltigt fast att det rör sig om en naturbildning. Då hade Runamo-ristningen emellertid redan underkänts av flera svenska forskare, såsom den framstående kemisten Jöns Jakob Berzelius och arkeologen (med mera) Sven Nilsson.

Om Runamo-hällen och de lärda mödor den föranlett har Rud Kjems skrivit en intressant och läsvärd bok. Formellt sett handlar boken om den förmodade runinskriftens, men framställningen växer ut till en bred exposé över särskilt dansk, men även svensk, arkeologisk lärdomshistoria. Berättelsens tragiske hjälte är den islandsfödde fornforskaren Finn Magnusen (Finnur Magnússon), en tongivande gestalt inom den norröna och antikvariska forskningen i Köpenhamn under 1800-talets tidigare del. Särskilt intresserade han sig för norrön litteratur och mytologi. Magnusen var ledare för den tvärvetenskapliga kommitté som Videnskabernes Selskab 1833 sände till Runamo för att en gång för alla lösa den förmodade inskriftens gåta. Expeditionens geolog, Johan Georg Forchhammer, kom därvid fram till att en del av linjerna på hällen var huggna av människor, och ritningar av dessa tecken färdigställdes. Efter att ha grubblat över dessa i tio månader ansåg sig Finn Magnusen ha funnit gåtans lösning: genom att läsa »inskriften» baklänges och räkna med binderunor menade han sig kunna avslöja att det rörde sig om en besvärjelse inför slaget vid Bråvalla, ristad på uppmaning av Harald Hildetand. Saxo skulle alltså ha haft rätt!

Magnusen förberedde publiceringen av sin tolkning under sju år. När han slutligen presenterade den år 1841 skedde det med pukor och trumpeter i jätteverket *Runamo og runerne*, där han ingående beskriver och argumenterar för sin läsning av den förmodade inskriften. Verket innehåller dessutom en överblick över runforskningen och en genomgång och läsning av en lång rad andra inskrifter. I Runamo og runerne satsade Magnusen all sin vetenskapliga prestige, och fallet blev därför hårt när Worsaae bara några år senare avlivade Runamo-ristningen även i Danmark. Magnusen bar dock motgångarna

med stoiskt lugn och genom Kjems ögon vinner han läsarens sympati. Vill man kan man läsa historien som en sedelärande berättelse om faran av att alltför tungt luta sig mot naturvetenskapliga »sanningar» – i detta fall geologen Forchammers observation av vad han ansåg vara av människor gjorda ristningar.

Kjems sparar inte på utrymmet och utvecklingarna är många. Han fascineras ständigt av de inblandade gestalternas livsöden och portionerar ut dessa i rikliga mått. Typisk är redogörelsen för den stora danska expeditionen 1833, där åtta sidor ägnas åt de inblandades levnadshistorier men bara tre åt själva resan. Ibland är utvecklingarna mycket läsvärda, som t.ex. kapitel 8, där framväxten av den moderna synen på fornlämningarnas ålder och innebörd skildras både insiktsfullt och medryckande. I andra fall kommer Kjems på sina spatserturer i forskningshistorien lite väl långt ut i markerna; det gäller t.ex. det långa kapitel 16 som handlar om hur ett mosslik, funnet 1835, identifierades med Erik Blodyx hustru Gunhild. Historien har ett visst anekdotiskt värde, men det är svårt att se varför den finns med i en bok om Runamo.

Kjems behandling av Runamo-inskriften är således mycket utförlig, men en sten lämnas av någon anledning ovänd. Endast i förbigående och utan referenser nämns att ortnamnet *Runamo* skulle betyda »bakken med runer på». På sätt och vis är detta riktigt. Ordet *mo* betyder visserligen egentligen »sandig mark» men tycks i Blekinge företrädesvis användas om bergshöjder. Namnet skrivs äldst *Runemo* 1624, och vid den tidpunkten har förleden sannolikt sammanhållits med ordet *runa* och den förmodade inskriptionen. Om namnet ursprungligen innehåller detta ord – i så fall snarast en plural form av forndanskans *runa* »runa» – är emellertid inte helt klart. Säkerligen har dock ortnamnet spelat en avgörande roll i traditionsbildningen kring platsen. Uppgifterna hos Saxo visar att denna varit fullt utbildad redan på 1100-talet. Namnet kan vara givet utifrån traditionerna kring hällen och har i så fall genom historiens lopp kommit att bekräfta och vidmakthålla dessa. Men det kan också förhålla sig så att namnet åtminstone delvis har inspirerat tolkningen av trappgången som en runinskrift; en stor

del av de berättelser och traditioner som uppfyller landskapet har utan tvekan sitt ursprung i spekulationer utifrån ortnamn. Det är bara att beklaga att vi inte har tillgång till äldre belägg som bättre kunde belysa namnets ursprung.

Per Vikstrand

Institutet för språk och folkminnen

Box 135

SE-751 04 Uppsala

per.vikstrand@sofi.se

Andreas Nordberg, *Jul, disting och förkyrklig tideräkning. Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi XCI. Uppsala 2006. 169 s. ISBN 91-85352-62-4.

Under 1900-talets förra hälft var forskningen kring den förkristna nordiska tideräkningen livlig. Beckman, Lithberg, Nilsson och andra nådde resultat som i viss mån är svåröverskådliga och ibland motstridiga. Situationen förbättrades inte av arkeoastronomiska spekulationer mot seklets slut, då arkeologer hellre dryftade forntida tidsuppfattning utan att inse tideräkningens betydelse för denna. Religionsvetaren Andreas Nordbergs nyutkomna bok baserad på skriftliga källor och folklig tradition är därför glädjande. Han reder skarpsinnigt ut grundläggande kalenderfrågor och en mängd detaljer kring tideräkningens myt, rit och språk.

Nordberg tänker sig följande kalendersystem: ett bundet månår är belagt med månadernas början vid nymåne och mitt vid fullmåne. Månåret bands vid solåret genom att vintersolståndet skulle infalla en bestämd månad. Eftersom månåret (tolv månvarv) är kortare än solåret (ett solvarv), fylldes ungefär vart tredje år ut med en skottmånad för att jämka dem. Om nymånen inträffade högst elva dygn efter vintersolståndet lades en skottmånad till vid midsommartid.

Högtider var knutna till särskilda månfaser i månåret. Basen var fyra högtider som delade in året i kvartal. Högtiderna var rörliga genom kopplingen till fullmånen men låg ungefär en månad efter solstånd och dagjämningar. Julblot

hölls exempelvis vid första fullmåne efter första nymåne efter vintersolståndet. Jul firades alltså inte vid vintersolståndet, utan vid midvintern omkring en månad senare, mitt i vinterhalvåret då det var som kallast. Det välkända uppsalablotet var inte en av de fyra kvartalsvisa högtiderna utan hölls vid fullmåne jämnt två månader efter julblotet. Lejreblotet var däremot ett julblot.

Det bundna månåret var vid forntidens slut knutet till en åttaårscykel, som låg till grund för extra omfattande blot i Uppsala och Lejre. Den astronomiska orsaken till åttaårscykeln är att åtta solvarv i det närmaste går jämnt upp med 99 månvarv. Detta gör att en viss månfas nära sammanfaller med ett visst datum i solåret vart åttonde år.

Det bundna månåret är belagt från 300-talet e.Kr. Fastän beläggen för de kvartalsvisa högtiderna är yngre kan även de antas ha mycket hög ålder. Kalendern har haft betydelse för rituella sammankomster, ting och marknader.

Det bundna månåret har kompletterats med en solårsbunden veckoräkning. Året bestod av 52 veckor plus en extradag för att komma upp i 365 dagar. Nordberg diskuterar inte skottdagar, men uppenbarligen måste sådana ha funnits. Han föreslår att veckoräkningen infördes i samband med att de samgermanska veckodagsnamnen (översatta från de romerska) infördes till Norden. Den sena romerska järnåldern eller folkvandringstiden framstår som en trolig tid, med tanke på den epokens täta kontakter mellan Norden och kontinenten.

Med veckoräkningen har man undvikit det bundna månårets förskjutningar från år till år och i viss mån också stora variationer mellan områden med olika inskottsregler. Nordberg föreslår att veckoräkningen har brukats i arbetsåret (styrkt av folkliga traditioner) och var till fördel i juridiska sammanhang.

Veckoåret delades in i kvartal enligt två principer. Enligt den ena började kvartalen vid solståndet och dagjämningarna och följde alltså solåret. I samband med kristnandet har kvartal-knutits vid astronomiskt felaktiga datum för solstånd och dagjämningar som var i allmänt bruk i Västeuropa fram till 1200-talet.

Enligt den andra principen var kvartalen för-

skjutna framåt fyra veckor. De inleddes med tredygnsperioder som bl.a. kallades vinternätterna, midvinter, sommarmål och midsommar. Vid den julianska kalenderns införande knöts de till vissa datum. Första vinterdag 14 oktober och första sommardag 14 april är sentida rester av detta.

Veckoårets förskjutna kvartalsindelningar kom bara ungefärligen att sammanfalla med de forntida kvartalshögtiderna, eftersom de sistnämnda var bundna vid månens faser. Sannolikt ligger klimatskäl bakom kvartalsförskjutningen, liksom en indelning i ett vinterhalvår och ett sommarhalvår. Midvinter och midsommar inföll vanligen i slutet av januari och juli, när det var som kallast respektive varmest.

Kort efter 1150 infördes den julianska kalendern, medan äldre tideräkning delvis levde kvar i förändrad och folklig form ända in på 1900-talet. Specialfall förekom också, främst den isländska tideräkningen som tidigt tog en egen väg.

Mycket av det ovannämnda är känt sedan tidigare, men både ursprungskällor och forskningsresultat har ofta varit otydliga och motsägelsefulla. Nordberg lyckas sälla fram en trovärdig modell för kalendersystemen, och ger också förklaringar till varför vissa motsägelser har uppstått. Ett påtagligt exempel är sammanblandningen av vintersolstånd och midvinter som har lett många vilse.

Nordberg presenterar också flera intressanta språkliga och mytologiska klagöranden utöver de hittills redovisade. Dit hör tolkningen av namnet Mundilfaeri och av mytkomplexet kring kung Aun. Nordberg bringar också reda i mystiken kring talen åtta och nio och ger en trovärdig tolkning av uppsalablotens upplägg.

Här ska i första hand kalendersystemens kronologi kommenteras. Det bundna månåret med kvartalsförskjutna högtider har i grova drag varit känt sedan tidigare och låg till grund för min analys av gravorienteringstraditioner i södra Sverige (*Fornvännen* 2005:1). Forntida gravars medelorientering knyter huvudsakligen an till soluppgången vid vinterhalvårets inledande högtid och mer lokalt i Mälardalen till solen vid jul. Nordbergs skrifthistoriskt baserade resultat står alltså helt i samklang med arkeologin. Kalendern har i grova drag haft en stor och

allmän utbredning, sannolikt från neolitikum ända in i medeltiden. Kopplingen till gravarna ger också kulturhistoriskt intressanta antydningar om vilka högtider som under olika perioder och i olika områden har ägnats de döda.

Rimligt är enligt min mening Nordbergs förslag att förlägga veckoräkningens införande i Norden till sena romerska järnåldern eller folkvandringstiden, då stora samhällsförändringar skedde, i stället för vikingatiden som tidigare forskare har gjort. Det är svårt att tro att nordborna skulle ha dröjt i århundraden med att följa de kontinentala grannarnas dagnamn och tideräkning. En diskussion om vad som låg bakom införandet vore värdefull. Ska det sättas i samband med återvändande veteraner från Romariket, med järn-, päls- och skinnexporten eller med förändringar i bebyggelse och jordbruk i södra Norden? Kanske är också 700-talet en möjlig fas, åtminstone för en större spridning. De första nordiska städernas hantverkare och köpmän hade behov av reglerade arbetsår och juridiska kontakter. Samtidigt genomfördes också en skriftreform när runraden förkortades. Kan den kvartalsförskjutna veckoräkningen ha införts under den första fasen och den som utgår från solstånd och dagjämningar under den senare fasen?

Slutsatsen att den julianska kalendern infördes officiellt vid mitten av 1100-talet är säkert riktig, men kalendern har en äldre historia. Från 900-talet och framåt har påsksoolen haft betydelse för de enkla skelettgravarnas orientering på gårdsgravfälten. Åtminstone från Ansgars tid har kyrkans representanter i Norden informerat menigheten om när påskhögtiden inföll. Vi får alltså räkna med att den julianska kalendern länge brukats parallellt med och kanske påverkat den förkristna kalenderräkningen. Åtminstone har den påverkat delar av befolkningens tidsuppfattning i århundraden före 1100-talets mitt.

Slutligen och parentetiskt kan jag inte låta bli att spekulera över om inte veckodagarnas ordning, trots den romerska förebildens lätt absurda bakgrund, kan ha fått en självständig betydelse för den nordiska kultordningen, exempelvis vid det drygt veckolånga uppsalablotet. (Betänk också torsdagens särställning i se-

nare folkstro.) Namnen kan delas upp i en grupp med tidsanknytning (Saturnus, sol och måne) och en grupp blandade gudomar. I Norden har saturnusdagen ersatts av lögardagen. Jag undrar om detta namn, snarare än på böndernas vardagshygien, syftar på en rituell tvagning i stil med Nerthus-belätets som skildrats av Tacitus. I så fall passar den att följa Friggs dag och uppgiften om människooffer i en källa vid distingen i Uppsala med anknytning till önskingar och framtida öden.

Flera religionsarkeologiska och arkeoastro-nomiska studier från de senaste årtiondena hade vunnit på att ha Nordbergs utmärkta utredning till hands. Nu får den istället bli avstamp för framtida fördjupningar i kalendariska, religionsvetenskapliga och arkeologiska följdfrågor. Nordberg redovisar sin analys på ett föredömligt tydligt sätt, men för den vilsne nybörjaren hade en sammanfattande kronologisk översikt över kalendersystemen och ett register varit till god hjälp. Men det är randanmärkningarna. Boken måste betraktas som ett blivande standardverk och var en glädje att läsa.

Jonathan Lindström

Vintertullstorget 32

SE-116 43 Stockholm

jonathan.lindstrom@comhem.se

Klaus Ebbesen, *Danske dysser – Danish Dolmens*. Forfatterforlaget ATTIKA. Köpenhamn 2006. 214 s. text, 190 planscher. ISBN 978-87-7528-652-2.

Detta är den senaste i en lång rad av publikationer om neolitisk arkeologi av Klaus Ebbesen. Trots titeln är det inte frågan om någon fullständig översikt över danska dösar. I stället rör det sig om en bilderbok bestående av teckningar från den danska fornminnesinventeringen, de s.k. *herredsejserne*, från 1873 och framåt. Bilderna beledsagas av en katalogtext och en kort introduktion på både danska och engelska. Den fullständiga katalogen över danska dösar utlovar författaren i ett kommande verk, »Megalithic Tombs in Denmark».

I inledningen, som omfattar 17 sidor, ger

Ebbesen en översikt över forskningsläget, främst från dansk synvinkel. Forskningshistoria, källkritik, utbredning, typologi, konstruktion, datering, gravskick och social bakgrund diskuteras här kortfattat. Samma text återfinns också i engelsk översättning.

Innehållsmässigt domineras översikten av äldre, främst dansk litteratur, medan senare årtiondens diskussioner kring megalitgravar (t.ex. Tilley 1996, *Ethnography of the Neolithic*) inte omnämns. Detta är kanske inte så förvånansvärt när man läser en författare tillhörande en äldre skola. Texten är heller inte avsedd som mer än en kort introduktion. Dock förvånas man över att t.ex. Torsten Madsens publikationer inte refereras. Likaså kan man förvåna sig över påståendet i dateringsavsnittet att alla ¹⁴C-dateringar från danska dösar skulle höra till slutet av tidig-neolitikum. Tvärtom finns en rad dateringar från mellanneolitikum, bl.a. från Kellerød och Klokkehøj (Thorsen 1981, »Klokkehøj» ved Bøjden, *KUML* 1980).

I tolkningsavsnittet framhäver Ebbesen två hypoteser: dels att trattbägarsamhället var ett primitivt hövdingadöme, dels att idén att bygga dösar var resultatet av direkt kontakt med Bretagne och Normandie. Enligt Ebbesen är dessa de enda områdena med en megalitgravstradition äldre än den danska. Båda tolkningarna framförs som etablerade fakta, utan närmare diskussion. Här hade det varit bra om Ebbesen hade refererat något till de senare årens internationella arbeten, där både tolkningar och empiri har diskuterats flitigt. Det kan bl.a. förtjäna att påpekas att den tidiga kronologin för Bretagne (t.ex. Barnenez) vilar på ett fåtal dateringar av träkol med stora standardavvikelser, dateringar som i nyare forskning betraktats med en viss skepsis. I stället kunde man framhålla bendateringar som nu börjat komma även från Frankrike, t.ex. från Bougon (Chambon 2003, *Les morts dans les sépultures collectives néolithiques en France*).

Huvuddelen av boken utgörs av katalog och planscher. Katalogen upptar 404 dösar, för vilka korta och starkt formaliserade beskrivningar ges. Till skillnad från inledningen är beskrivningarna endast på danska. Här ges uppgifter om storlek, form, kamrarnas konstruktion, samt

en del litteraturreferenser. Beskrivningarna tycks vara Ebbesens egen text, troligen baserad på inventeringsböckerna. I katalogdelen finns också 251 figurer insprängda med svartvita teckningar av dösar. Beskrivningarna är ordnade efter administrativ indelning, d.v.s. *amt*, *sogn* och *sognebeskrivelse*-nummer (motsv. Raä-nummer). Tyvärr saknas uppgifter om eventuella utgrävningar och deras resultat, och fynd nämns endast summariskt.

Enligt texten syftar katalogen till att omfatta alla de dösar som tecknats av vid inventeringarna. Tyvärr verkar dock inte denna redovisning fullständig. Några stickprov på ett par av de mera kända dösar i litteraturen, Klokkehøj, Kellerød och Frellesvig, visar att dessa saknas. Det är svårt att hitta någon motivering till detta, enligt Danmarks Kulturhistoriske Centralregister (<http://www.dkconline.dk/>) besöktes och registrerades alla tre vid häradsresorna.

En brist i katalogdelen är också att ingen karta över danska administrativa indelningar finns med. För en utomstående är det inte helt lätt att hitta fram i de olika amter och sognar som katalogen är organiserad efter. Detta är särskilt olyckligt eftersom boken tycks rikta sig till en publik även utanför Danmark.

Bilddelen är uppenbarligen själva grundvalen för denna bok. Till skillnad från vid den svenska fornminnesinventeringen beledsagades de danska inventerarna normalt av tecknare. Bland dessa finns kända namn som A.P. Madsen. Sammanlagt 190 dösar presenteras med teckningar gjorda i samband med inventeringarna. Ofta ges både grundplan och vyer med kringliggande landskap. Normalt rör det sig om blyerts-teckningar, renritade efter fältritningar, men också en hel del akvareller förekommer. Teckningarna utfördes främst under senare delen av 1800-talet, medan kameran så småningom tog över efter sekelskiftet.

Teckningarna är genomgående välgjorda, i många fall också vackra och estetiskt tilltalande små landskapsmålerier. De dokumenterar i detalj många nu borttagna eller skadade forn lämningar, men också ett kulturlandskap som nu till stor del är försvunnet, till exempel i hedområdena. Teckningarna är bokens styrka, och det måste sägas vara av stort intresse för forskare

såväl som för en bredare intresserad allmänhet att de nu gjorts tillgängliga. Till bokens goda sidor hör också ett gediget hantverk vad gäller tryck, bildkvalitet och layout.

En fråga som boken väcker är emellertid till vilken publik den egentligen riktar sig. Den engelska översättningen av inledningen tyder på att Ebbesen haft internationella läsare i åtanke. Dessa kan dock knappast tillgodogöra sig den tunglästa katalogtexten på danska, och för internationella forskare torde inledningstexten vara för kortfattad och summarisk. Till detta kommer som sagt bristen på kartor. Dagens forskarpublik hade nog dessutom uppskattat en publicering i sökbar digital form mera än det föreliggande praktverket. Möjligen har man tänkt rikta sig mot intresserad allmänhet, hembygdsforskare o.s.v., vilka säkert kan uppskatta bildmaterialet, men i så fall blir den engelska översättningen svår att förstå. Som boken föreligger framstår den som en kompromiss mellan olika inriktningar.

Karl-Göran Sjögren

Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Göteborgs universitet
Box 200
SE-405 30 Göteborg
kg.sjogren@archaeology.gu.se
Red 070810 MR efter förfs granskning

Situne Dei. Årsskrift utgiven av Sigtuna Museum
2006. ISSN 1653-8498. ISBN 91-975643-9-7.

Den för alla skandinaviska medeltidsarkeologer välkända tidskriften *Situne Dei* har efter 54 års bortovaro återuppstått i ny och djärvare skepnad. Redaktionen består av Sten Tesch, Anders Wikström och Rune Edberg.

Omslaget på det första numret är klarrött och i mitten är ett kvadratisk fotografi av ett hörn i ett grävningsschakt där Wikström poserar mot en bakgrund av kulturlager, måttband och snören i en genomtänkt komposition. Budskapet kan knappast bli tydligare – stadsarkeologi i centrum.

I detta första nummer ger Tesch en snabböversikt av sigtunaforskningens historia, tecknar en bakgrund till att man återupptar utgivning av den gamla tidskriften samt presenterar innehållet i det föreliggande häftet.

Wikström behandlar i sitt bidrag de arkeologiska undersökningar som företagits i Sigtuna och ägnar också uppmärksamhet åt de kulturminnesvårdande aspekterna på stadens kulturlager. Viktigt och glädjande är att man kunnat följa upp och modernisera registret över de många undersökningarna. Wikström ger tyvärr en ganska mörk bild av dagens bevaringsförhållanden för de kvarliggande kulturlagren. Att modernisera och utveckla en stadskärna och samtidigt bevara de äldsta, underjordiska delarna är uppenbarligen förenat med betydande svårigheter.

Lars G. Henricson presenterar fynden av glas från Sigtuna med utmärkta färgbilder. Materialet är förvånansvärt rikt och omväxlande. Förekomsten av bysantinskt glas från sent 1100-tal och tidigt 1200-tal är unik i Nordeuropa och förstärker bilden av Sigtuna som en plats med särskilda kontakter med Bysans.

Med Torun Zachrissons uppsats om en silverskatt från torpet Glädjen vid Venngarns kungsgård lämnar vi stadsområdet för en utflykt till omlandet. Skatten är en av de största i Mälardalen från övergången mellan vikingatid och medeltid och hittad på mark som i generationer tillhört stormän, säkerligen med anknytning till Sigtunas högreståndsbebyggelse.

En tidigare föga uppmärksammat fyndgrupp behandlas initierat av Anders Söderberg. Det gäller keramiskt material som utgör rester efter tillverkning av mässingsöverdragna vikter samt s.k. skärklar för silverprobering.

Starkt bidragande till Sigtunas plats i svensk historia är det faktum att landets första mynt präglades här. I en uppsats av Johan Runer diskuteras myntningen och myntens funktion i detta tidiga skede. Förhållandet att de flesta mynt som präglats i Sigtuna är spridda på annat håll, inte minst Gotland, tolkas som ett tecken på att myntningen främst fungerat vid förtullning av infört silver.

Avslutningsvis sätter Rune Edberg i publikationens längsta uppsats in Sigtuna i ett histo-

riskt sammanhang, med utnyttjande av alla tillgängliga källor. (Jag har dock svårt att förstå vad sentida illustrationer fyller för funktion i sammanhanget.) Edberg ansluter sig till uppfattningen att myntningen i Sigtuna främst skall ses som ett utslag av kunglig propaganda. Han stöder också Sten Teschs och Björn Petterssons hypotes om stadsgårdarna och Torun Zachrissons om Sigtunas roll i kristnandet av Mälardalen. Hans tanke att silvret från danagälderna är »den grund som det kristna kungariket Sverige hade börjat byggas på» med Sigtuna som centralpunkt kommer säkert att ge upphov till vidare diskussioner. Efter vad vi vet hamnade ju det mesta av det silvret på andra ställen.

Vi gratulerar sigtunaborna med intresse för sin stad, för forskning och för kulturhistoria till att ha fått en ambitiös och läsvärd årsskrift och Sigtuna Museum till att man i dessa för kulturtidskrifter kärva tider modigt går mot strömmen.

Gustaf Trotzig

Anna Arnberg, *Där människor, handling och tid möts. En studie av det förromerska landskapet på Gotland*. Stockholm Studies in Archaeology 42. Stockholm 2007. 336 s. ISBN 978-91-7155-418-5.

Den förromerska järnåldern på Gotland är ett klassiskt arkeologiskt ämne som tas upp till förnyad behandling i Anna Arnbergs doktorsavhandling. Hennes övergripande målsättning är att sätta periodens lämningar i relation till varandra, och därigenom söka nå en mera hel bild av människors liv. Sist i boken finns kataloger med material som legat till grund för studien.

I kapitel 1, »Att ta sig an den förromerska järnåldern på Gotland. Inledning» ges en introduktion till arbetet, dess bakgrund och syfte. Studien företas utifrån ett uttalat landskapsperspektiv. En grundläggande utgångspunkt är spelet mellan människors handlingar och landskapets utformning, där det teoretiska ramverket delvis hämtas från sociologen Anthony Gid-

dens strukturteori från 1984. Arnberg definierar strukturen som det fysiska landskapet samt de allmänna föreställningar som kopplas till omgivningen. Förhållandet mellan struktur och handling ser hon som dialektiskt: strukturen är skapad av handlingar, men påverkar samtidigt nya val och handlingar i en ständig interaktion mellan aktör och struktur.

Fornlämningskategorierna fossila åkersystem, järnframställningsplatser, fornborgar och gravar ägnas vardera ett kapitel i boken. Kapitel 2 heter »Att arbeta sig in i landskapet. Fossila åkersystem». Trots osäkerhet kring dateringen av de gotländska jordvalls- och stenvallsomgärdade åkrarna sluter sig författaren till att de huvudsakligen anlagts under bronsålder och förromersk järnålder. Frågan är om åkersystemen är resultat av ett planerat anläggande eller av en gradvis framväxt? I likhet med Bengt Windelheds tolkning från 1984 menar hon att åkrarna lagts ut successivt och att skeendet delvis styrts av att åkermarken utarmats, varvid människor tvingats bryta ny odlingsmark. Därigenom förändrades landskapet över tid och spåren av odling kom att utgöra ett allt mera manifest inslag. Arnberg inför uttrycket »skapande av horisontell monumentalitet» för denna rumsliga förändring. Hon menar att arbetet på åkrarna skapade en särskild relation mellan människorna och jorden, och lyfter fram detta förhållande som mycket viktigt. Begreppet »hävd» tillmäts också stor betydelse. Investeringen av arbete i en åker kan ha utgjort grunden för brukningsrätten.

Kapitel 3 heter »Spridda stolphål och förmodade hus. Bebyggelseämningar och bosättningsmönster». Inledningsvis konstateras att inga boningshus ännu kunnat dateras till förromersk järnålder på Gotland, men att indikationer finns på bebyggelseämningen. Arnberg utgår från att äldre järnålderns boplatser i det sydskandinaviska området generellt har ett utspritt mönster. Hon tolkar detta som tecken på ett neolokalt bosättningsmönster, där nya hus uppfördes en bit från de gamla, men ändå i närområdet. Bebyggelsen kom på så sätt att »vandra» över tid. Den neolokala principen, menar Arnberg, upphörde i och med stengrundshusens uppträdande på Gotland under romersk järnålder. Såväl huslägen som gravplatser började då

användas i längre kontinuitet, över generationsgränserna.

Kapitel 4, »Av jord är du kommen... Järn och järnframställning», inleds med en introduktion till forskningen kring lågteknisk järnframställning, varefter gotländska exempel visas. Arnbergs tes är att järnet – i form av jordens och våtmarkens myrmalm – har tolkats som en skörd som växte ur jorden, i likhet med skörden på åkrarna. Malmfyndigheten var liksom åkrarnas gröda en förnyelsebar källa som fick människor att återvända till platser som omfattades av föreställningar om jordens speciella betydelse.

Kapitel 5 heter »Ringan vid Lillhavor i Habblingbo och andra förromerska fornborgar. Hägnader på flat mark och i myrar». I centrum står framförallt Havorborgen. Problematiken kring fornborgsbegreppet diskuteras. Arnberg framhåller att den krigiska och försvarsmässiga aspekten angivit dagordningen i tidigare forskning, vilket nu kommit att förändras. I likhet med bl.a. sin handledare Kerstin Cassel betonar hon att vallhägnaderna snarare har utgjort speciella sociala arenor. Rika fynd av djurben indikerar att matlagning och förtäring varit viktiga inslag, något som även keramik, tjocka kulturlager, härdar och gropar kan tyda på. Ett annat inslag är spår av metallhantverk. Närheten till myrar, menar författaren, indikerar att hägnader har uppförts invid myrmalmsförekomster, som platser för förvaring av malm och för järnframställning. De kollektiva sammankomsterna med mat och dryck kan ha utgjort ceremonier i samband med framställningen av järn.

Kapitel 6 heter »Att sprida ut och att samlas. Gravar och gravfältsbildning». Arnberg menar att gravlokaler lokaliserats i överensstämmelse med det neolokala bebyggelsemönstret. Därigenom bidrog såväl bebyggelse som gravar till ett geografiskt mera utbrett anspråkstagande av landskapet. Stensättningarna och gravfälten blev en del i den horisontella monumentaliteten. Åkrar och gravfält växte kontinuerligt fram sida vid sida, genom röjning av mark och spridning av såväl utsäde som mänskliga kvarlevor.

I kapitel 7, »En föränderlig ö i en föränderlig värld. Gotland och omvärlden» vidgas

perspektivet. I den äldre forskningen fanns en bild av äldre förromersk järnålder som en tid av nedgång och tynande kontakter. Arnberg menar att detta är en felaktig tolkning av avsaknaden av förmodade statusföremål. Hon anser att förstågan att framställa järn ur den egna jorden förändrat synen på status. Äldre uttryck, exempelvis importerade bronser, ersattes med inhemska järnprodukter. Gotland var dock ingen isolerad plats under förromersk järnålder, utan nära förbindelser fanns med kusttrakter runt om Östersjön.

Det avslutande kapitel 8, »Där människor, handling och tid möts. Slutdiskussion», återkopplar till avhandlingens centrala tankar. Arnberg behandlar här särskilt vapengravarna från yngre förromersk järnålder. Hon menar att viljan att uttrycka olika identiteter blev större över tid. Fler människor kom att leva tätare in på varandra och behovet av kompletterande identiteter ökade. Vapengravar och andra nya drag utmanade den rådande strukturen, men förändrade den inte plötsligt. Arnberg ser förändringen av samhället som en successiv process som slutligen resulterade i att den horisontella landskapsstrukturen bröts i mitten av romersk järnålder.

Arnberg gör i denna avhandling ett ambitiöst försök att genom ett stort empiriskt material greppa något så svåråtkomligt som förändringen av kollektiv mentalitet i ett långtidsperspektiv. Frågorna är svårfångade, och svårigheten ökar när källmaterialet är delvis fragmentariskt och motstridigt, vilket gör vissa av hennes tolkningar svepande. Aktörsperspektivet på människans samspel med landskapet genom jordbruk och andra aktiviteter beskrivs exempelvis på ett mycket generellt sätt som passar in på nästan varje jordbrukande samhälle. Diskussionen kring kunskapsöverföring genom jordbruksarbetet utgör ett annat exempel: »Ur ett minnestekniskt och kunskapsförmedlande perspektiv var åkerbruket således idealt. Genom sin repetitiva karaktär med många återkommande moment så gav odlingen människor möjlighet att både ta del av kunskaper och att befästa tidigare erhållna» (s. 64). Att man på detta sätt överfört såväl praktiska erfarenheter som föreställningar och traditioner är inte överraskande

och knappast en slutsats som förutsätter empirin från det förromerska Gotland. Kunskapen om jordbruk och dagligt liv som muntligt överförda är normalfall fram till mycket sen tid.

Under läsningen fick jag ibland känslan av att källmaterialet, just genom sin osäkra och anonyma karaktär, använts för att bekräfta författarens hypoteser snarare än för att pröva dem. Sannolikt har detta skett omedvetet, och hon säger sig vara medveten om att tolkningarna ibland vilar på mycket skör empirisk grund. Vis-a fragmentariska material och ifrågasatta tolkningar får likväl avgörande betydelse för resonemanget, som att åkersystemen växt fram gradvis och inte planerat, eller bebyggelsestrukturen. Var för sig osäkra och kontroversiella tolkningar används för att stödja en övergripande tolkningsmodell, som därigenom får en ännu större sammantagna osäkerhet.

Många av de föreställningar som Arnberg diskuterar kan definieras som kosmologi, ett begrepp som hon dock inte använder. Hon anger redan inledningsvis sin avsikt att inte fördjupa dig i religion och eskatologi, med hänvisning till att det gjorts relativt nyligen. Kosmologiska föreställningar berör hon likväl, ja, ibland är de centrala för resonemanget. Tolkningen av människors syn på jorden innehåller en tydlig sådan dimension. Här skulle jag gärna ha sett ett fördjupat resonemang. Man får lätt intrycket att författaren behandlar kosmologi utan att vara riktigt medveten om det. Ett liknande problem gäller resonemanget kring gravskick och föremål i gravar. Centrala kosmologiska föreställningar och eskatologi är vanligen nära sammanbundna, även om de för den skull inte direkt behöver avspeglas i gravskicket. Att endast identiteter av det slag som Arnberg diskuterar skulle ligga till grund för begravningarnas utförande håller jag för mindre troligt. I alla händelser skulle resonemanget ha vunnit på att utvecklas.

Trots dessa anmärkningar tycker jag att Arnbergs bok i stort utgör ett lovvärt försök att komma förhistoriens människor och deras tankevärld in på livet. Den är dessutom välskriven och lätt att ta till sig. Särskilt förtjänstfullt tycker jag det är att hon försöker fånga de stora dragen i skeendet. Den empiriska ansatsen är dessutom

lovvärd i sig, även om materialet delvis är otillräckligt för att ge verkligt stöd åt de tolkningar som presenteras.

Anders Kaliff
Riksantikvarieämbetet UV
SE-126 53 Hägersten
anders.kaliff@raa.se

Ylva Stenkvist Millde, *Vägar inom rätkhäll. Spårren efter resande i det förindustriella samhället*. Stockholm Studies in Archaeology 39. 365 s. ISBN 91-7155-376-2.

Avhandlingen *Vägar inom rätkhäll*, skriven inom ramen för det tvärvetenskapliga projektet »Flexibilitet som tradition» (Ängersjö-projektet) har som målsättning att öka förståelsen för vad som skapar och kännetecknar avsidens belägna skogs-samhällen om utgångspunkt tas i vägar, rörelsemönster och människors kontaktnät i lokalsamhället. Genom vägar och rörelsemönster vill Stenkvist Millde problematisera uppfattningen om skogsbönder under medeltid och tidig modern tid som isolerade och perifera. I fokus för avhandlingen står därför allmogens vardagliga resande under medeltid och tidig modern tid (fram till 1700-talets slut). Det centrala arkeologiska materialet är lämningar efter vägar, men också skriftligt källmaterial används för att studera resande.

Teoretiskt vill Stenkvist Millde, med avstamp i Giddens strukturationsteori från 1984, se vägar, väganvändning och resande som institutionalisering av rum, och som en växelverkan mellan individ och struktur eller kollektiv identitet. Det teoretiska förhållningssättet sjösätts genom avhandlingens båda bärande begrepp räckvidd (hur långt människor reste) och rätkhäll (de mentala förutsättningarna för resande). Redan här uppstår dock en rad grundläggande frågor. Vad är en väg? Hur reste man förr? Hur långt reste man per dag? På den första frågan får man egentligen inget svar i denna avhandling om vägar, och inte heller den andra frågan, om hur man reste, utreds. Men det förefaller som om Stenkvist Millde anser att resor mycket handlade om att gå. Hon föreslår att en genom-

snittlig dagsetapp var 20 kilometer, något som kan tyckas lite med tanke på att en vanlig dagsetapp för medeltida pilgrimer var 30–40 km.

De studerade resorna har delats in fyra teman; lokalt utmarksbruk samt ekonomiskt, socialt och politiskt-juridiskt resande. Geografiskt ligger tyngdpunkten på Ängersjö socken i Hälsninglands västra utkanter, men även den intilliggande Älvros socken i Härjedalen (tidigare norskt område) djupstuderas med hjälp av skriftligt och arkeologiskt material. Därutöver studeras skriftligt källmaterial för socknarna Färila, Haverö, Ljusdal, Sveg, Ytterhogdal och Överhogdal. Dessa socknar sägs ha utgjort mer eller mindre egalitära samhällen dominerade av självägande och utmarksbrukande bönder.

Vägar utgör ett arkeologiskt problematiskt område. De är svåra att datera och deras uppbyggnad ger sällan vare sig relevanta kronologiska hållpunkter eller antydningar om vägarnas samhällsroll. För att studera vägar som fysiska företeelser utgår Stenkvist Millde från vägar på historiska kartor och vägar alltså synliga i landskapet i Ängersjö. Hon delar in dem i två huvudnivåer: fjärrvägar och lokala vägar. Minst två men troligen tre fjärrvägar har berört Ängersjö, och även sex lokala vägar av intresse har identifierats. I anslutning till flera av dem finns lämningar såsom träbroar och vilstenar.

Fyra vägar har undersökts arkeologiskt med hjälp av en rad olika metoder, såsom dendrokronologiska och ¹⁴C-dateringar av broar i myrmark, stratigrafiska analyser och ¹⁴C-dateringar av ursprunglig markyta, metalldetektorundersökningar för insamling av daterbara artefakter samt vegetationshistoriska studier. Den sistnämnda metoden, avseende att studera vägens tillkomst och användning uttryckt i erosion i form av en ökad mängd mineralkorn i intilliggande myrmark, utvecklades som ett samarbete med andra deltagare i Ängersjö-projektet. Försöken lyckades inte, men jag tycker ändå att denna metodutveckling är det mest innovativa i avhandlingen. Om metoden kunde fås att fungera skulle det inte bara bli möjligt att studera en vägs tillkomst, utan också dess konjunkturen såsom perioder med intensifierat bruk. På så vis skulle arkeologin befrias från »dateringsoket» och istället kunna arbeta med andra frågeställ-

ningar. Därför hoppas jag att det finns utrymme att fortsätta med denna metodutveckling.

De fyra undersökningarna gav ett knippe spretiga dateringar från medeltid till modern tid, och utgör ingen god grund för någon kulturhistorisk skildring. Förtjänstfullt nog försöker Stenkvist Millde inte pressa materialen utöver vad som är källkritiskt befogat, men de spretiga dateringarna har tvingat fram användning av andra källmaterial för att kunna skriva kulturhistoria om resande och vägar.

På det första temat, det lokala utmarksbruket, diskuteras huruvida olika aktiviteter (fäboddrift och lågteknisk järnframställning) har samordnats genom vägar inom lokalsamhällena Ängersjö och Älvros socknar, samt i viss mån även Ytter- och Överhogdals socknar. I Ängersjö verkar ingen rumslig samordning mellan dessa utmarksbruk föreligga, medan viss samordning var för handen i de andra socknarna om än i varierad grad. Stenkvist Millde tolkar resultatet som uttryck för att olika lokalsamhällen hade utvecklat skilda traditioner. Även om Stenkvist Milldes resultat är intressant finns här en del källkritiska invändningar att göra. Frågan är om de påtalade skillnaderna mellan Ängersjö och Älvros är resultat av olika traditioner – eller av olika inventeringar. Särskilt det förhållande att de kända järnframställningsplatserna i Älvros är lokaliserade i anslutning till bygden eller vägarna ger anledning att fundera över hur området har inventerats.

Den ekonomiska räckvidden studeras genom knappt 40 tryckta medeltida diplom. Under perioden 1405–1458 låg sigillanters och fastars genomsnittliga resa för att delta i ekonomiska uppgörelser på 75 kilometer tur och retur, medan genomsnittet för perioden 1459–1512 hade sjunkit rejält till bara 47 km tur och retur. Resultatet får tas med en nypa salt till följd av de få tillgängliga diplomerna.

Undersökningen av den sociala räckvidden baseras på giftermålsmonster för byarna Ängersjö och Vänsjö i Ängersjö socken, samt Älvros kyrkby, Remmen och Rismyr i Älvros socken under åren 1634–1799. Stenkvist Millde visar att det var vanligare i Älvros än i Ängersjö att man gifte sig inom socknen. Älvros socken tolkas därmed som ett mindre utåtriktat lokalsamhälle

än Ängersjö. Enligt min mening är analysen av den sociala räckvidden avhandlingens intressantaste studie baserad på skriftligt källmaterial, och jag tror att Stenkvist Millde med den här undersökningen har fångat en väsentlig attitydskillnad mellan de båda närliggande lokalsamhällena.

Tingshandlingar rörande häradsting och landsting under perioden 1630–1670 för Färila, Hogdal och Ljusdal utgör källmaterialet för studierna av det politiskt-juridiska resandet. Färila och Ytterhogdal (med Ängersjö) hade en gemensam landstingsrepresentant. Enligt denna studie förefaller tingsresor ha varit förbehållna den lokala, manliga eliten. Men jag vill påpeka att det inte bara var de som hade särskilda uppdrag som reste till tingen. Också andra grupper av människor deltog i tingshandlingar och de begivenheter som omgav tingen. Med andra ord involverade tingsresor – eller juridiskt-politiska resor – fler människor än vad som framgår i denna bok.

Arbetet inom Ängersjö-projektet har satt sin prägel på studien. Projektets övergripande utgångspunkter, uppfattningen att södra Norrlands skogsbygder präglades av flexibilitet och jämlikhet, har genomsyrat avhandlingen på ett tämligen okritiskt sätt. Detta trots att t.ex. projektkollegan Anna Lagerstedt i avhandlingen *Det norrländska rummet* (2004) påtalade förekomsten av en mera socialt skiktad verklighet under äldre tid. Ett resonemang om mera komplexa sociala strukturer i de svenska skogsområdena under medeltid och tidig modern tid hade berikat avhandlingen, och borde utgöra ett viktigt inspel både till Ängersjö-projektet och till ifrågasättandet av den inte alltför ovanliga romantiserade synen på norrländska skogsområdena.

Avhandlingens främsta förtjänster från arkeologisk synvinkel ligger på det metodiska området genom att en rad olika metoder prövats. Därför efterlyser jag en samlad utvärdering av de erfarenheter som erhållits och reflektioner över hur man skulle kunna gå vidare. Faktum är att jag tycker att Stenkvist Millde borde ha valt arkeologiska och tvärvetenskapliga metoder för vägundersökningar som avhandlingens huvudtema, då det visade sig att resultaten från de

arkeologiska undersökningarna var svåra att föga samman till en sammanhängande kulturhistorisk skildring.

Vägar inom räckhåll är en snygg och välskrivnen bok, och en viktig milstolpe i forskning om vägar och resande.

Eva Svensson

Avdelningen för Hälsa och Miljö
Karlstads universitet
SE-651 88 Karlstad
Eva.Svensson@kau.se

Johan Runer, *Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*. Stockholm Studies in Archaeology 38. Stockholm 2006. 386 s. ISBN 91-7155-356-8.

Det är inte bara formatet som är storslaget i Johan Runers avhandling. Även innehållsligt spänner boken över en rad olika forskningsfält och ämnesområden. Titeln visar på ambitionen att ta ett helhetsgrepp över Sverige under tidiga medeltiden. Som fakultetsopponent beredde det undertecknad nöjet att konstatera att boken trots formatet är lättläst och välskriven, samt synnerligen väl korrekturläst. Bildmaterialet, inte minst de föredömliga spridningskartorna, är utmärkt. Författaren behandlar ett stort ämne och spänner över en mängd olika forskningsdiscipliner, vilket inte minst avspeglas i den digra litteraturlistan. I slutet finns en informativ och mycket användbar katalog över samtliga romanska kyrkor i undersökningsområdet vilket omfattar hela det tidigmedeltida Sverige.

Runer behandlar de romanska kyrkobyggnadernas form som en sorts analytiskt instrument för att förstå och diskutera det tidigmedeltida Sverige. På s. 13 formuleras en övergripande tes: »Avhandlingen är uppbyggd kring tesen att innehavet av mark under äldre medeltid kunde se olika ut, och att denna olikhet delvis speglas i de romanska kyrkorna arkitektur.»

I kap. 2, »Kyrkan och odalen», visar Runer bl.a. hur geometriska former kan tillskrivas symboliska betydelser. Mycket tyder på att den

romanska korabsiden hade en djup symbolisk innebörd som en bild av himmelriket. Här ansluter sig Runer till Jes Wienbergs diskussion kring absidkyrkorna i *Hikuin* 1997, där denne framförde tanken att absiden kan tolkas som en symbol för biskopens överhöghet. Det tydligaste exemplet är hämtat från Väst, där absiden byggdes till i samband med att biskopen fick överhöghetsrätt över kyrkan. Att absiden konnoterar himmelriket och i vissa fall kan tolkas som en symbol för kyrklig överhöghet står klart för läsaren, men frågan är om man verkligen kan förvänta sig att absiden alltid ska tolkas på detta sätt. Under disputationen framgick att det saknas ytterligare entydiga belägg för kopplingen mellan kyrkligt ägande och förekomst av absid. Denna för avhandlingen bärande hypotes tycks således vila på ett analogislut utifrån en enda skånsk kyrka.

Runer formulerar en hypotes om en direkt koppling mellan prästgårdarna och stenkyrkans utformning. »Där kyrkan själv ägde sin prästgårdsjord kunde kyrkobyggnaden förses med absid. Kyrka utan reglementsenslig prästgård eller med »lånad» prästgårdsjord fick ett i öster rakt avslutat kor» (s. 55). Runer antar »att prästgårdar regelmässigt formerats redan då det äldsta skiktet romanska kyrkor uppfördes» (s. 58). Nyligen har kulturgeografen Elisabeth Gräslund Berg kommit till slutsatsen att prästgårdarna uppkommit under olika perioder, och i hennes avhandling (2004) framträder fr.a. högmedeltiden som en viktig period. I mitt tycke tar Runer inte hennes forskningsresultat på tillräckligt stort allvar, och argumentationen mot Gräslund Berg och för den egna tolkningen är svagt underbyggd.

Begreppet »odalrätt» är centralt i avhandlingen. Odalrätt innebar enligt Runer »att endast en viss ätt hade rätt att bruka en viss jord... Odalen innebar också att brukaren inte fick avhända sig jord utan övriga ättemedlemmars samtycke» (s. 61). Detta utgjorde enligt Runer ett problem i samband med kyrkans etablering i vårt land, eftersom det fanns ett allmänkyrkligt krav på att kyrkan skulle äga jorden kyrkobyggnaden stod på. Permanent donation eller testamentering av odalmark till kyrkan förhindrades genom att odaljord inte kunde bortdoneras utan

arvingars samtycke. Detta innebär att den enda möjligheten för kyrkan att permanent erhålla jord var att förvärva allmänningssmark eller annan jord som var undantagen odalrätt. Dessa kyrkor försågs enligt Runer med absid, som ett uttryck för kyrkans överhöghet över jorden.

Tanken är tilltalande, men det framgår inte riktigt på vilket sätt som kyrkan i vårt land vid denna tid verkligen såg äganderätten till kyrkajorden som ett konkret problem. Istället menar de flesta nutida forskare att stora delar av vårt land under tidig medeltid präglades av ett kontinentalt egenkyrkosystem, där många kyrkor, i vissa landskap kanske merparten, byggts och ägts av stormän. Detta stora forskningsfält, som snarast går emot Runers tolkning, berörs endast översiktligt och i mitt tycke på ett alltför lättvindigt sätt.

I kap. 3 står prästgårdarna i centrum. Runer kommer till slutsatsen att prästgårdar med åkermarken huvudsakligen samlad i ett separat ägoblock vanligen indikerar att kyrkan redan initialt har kontrollerat prästgårdsmarken fullt ut. Om åkermarken däremot låg i ägoblandning menar han i stället att prästgården har haft sin mark liggande under odalrätt, d.v.s. att kyrkan inte ägt jorden fullt ut. Runer presenterar en fallstudie som omfattar sexton prästgårdar i Västergötland och Uppland. Jag ställer mig dock tvekan till urvalet och omfattningen av studien. Tidigare forskning har snarast visat på stora lokala och tidsmässiga skillnader över landet vad det gäller prästgårdarnas arrondering, något som knappast låter sig fångas i ett så snävt urval.

Kap. 4 behandlar den medeltida stenkyrkobyggnaden. Runer formulerar här en hypotes om att kyrkor med långhus och absid, men utan kor, tillhör en äldsta fas av medeltiden. Dessa brukar kallas för absidsalkyrkor och uppfattas här som ett viktigt inslag i den äldsta stenkyrkotopografin, en fas som Runer vill benämna »pre-romansk». I flera fall antas dessa ha utgjort kungliga begravningskyrkor, och Runer förmodar att de uppförts innan någon fast kyrkoorganisation etablerats. Frånvaron av kor skulle påvisa att ingen präst fanns knuten till kyrkan vid den tidpunkten. Vid en närmare granskning av Runers gruppering av »pre-romanska» kyrkor, bl.a. de förmenta absidsalkyrkorna på Got-

land, visar det sig dock att tolkningen är djupt problematisk. Ett motexempel må anföras, nämligen Norra Sandsjö i Njudung. I kyrkans närhet står en berömd runsten som räknar upp fem släktled, vilket Torun Zachrisson utpekat som ett exempel på odalrätt i praktiken. Kyrkans kor hade dock ursprungligen absid, vilket motsäger Runers huvudtes.

Kap. 5 behandlar »Rätten till landet». Runer hävdar att det vid sidan av odalmark och rena allmänningar även funnits kollektivt innehavd mark, t.ex. äldre kult- och tingsplatser eller platser med stora gravfält, vilket indikerar ett större upptagningsområde. Gemensamt för dessa platser skulle vara att deras bruksrätt varit allmän och legat hos kollektivet. Avsnittet är centralt för Runers tolkning av kyrkorna och äganderätten till jorden, något som klart framkom vid disputationen. Runer bygger sitt resonemang fr.a. på en närläsning av historikern Åke Holmbäcks klassiska avhandling från 1919. Jag saknar dock en ordentlig diskussion kring dagens allmänt vedertagna uppfattning, bl.a. vad det gäller ifrågasättandet av ättesamhället och nya teorier om ett individuellt ägandebegrepp (t.ex. Mats Widgren 1995 och David Gaunt 1996). Förhållandet mellan odaljord och allmänningar har även behandlats i Clas Tollins avhandling (1999), vars undersökningsområde i centrala Småland jag refererade till vid disputationen. Inte heller här finns det något stöd för Runers teori.

I kapitel 6 tar Runer upp frågan om skattesystemets utseende och omvandling. Han gör en exposé över företeelser som ledung, attung, markland m.m. Runer betonar i denna genomgång de tidiga skatternas kollektiva karaktär och att de senare ersattes av individuellt utformade skatter. Han menar vidare att skillnaden mellan absidkyrkor och rakslutna kyrkor speglar förhål-

landet att prästgårdens mark ej skulle beskattas.

Kapitel 7 bär rubriken »Slutdiskussion», och här framträder tydligt hur författaren tolkar kyrkor med korabsid resp. rakslutet kor. Absiden betyder i alla lägen, utan undantag, att kyrkan själv är ägare av jorden. Omvänt betyder detta att förekomsten av absid är ett så starkt vittnesbörd att det i sig kan användas för ut-sagor om rättsliga förhållanden även när annat källmaterial, inklusive andra forskningsstudier, visar på motsatta förhållanden.

Runers avhandling tar ett stort och djärvt grepp över perioden mellan forntid och tidig-medeltid och det är i sanning en avhandling med siktet inställt på de stora synteserna. Han tar upp en rad viktiga frågor om perioden som i många stycken fortfarande är dunkla och väntar på sin förklaring. Runer presenterar samtidigt många djärva nytolkningar som får läsaren att stanna upp och ifrågasätta invanda föreställningar, någonting som vi är i stort behov av. Samtidigt kan jag inte sticka under stol med att jag tycker avhandlingen är djupt problematisk. Jag har försökt peka på konkreta exempel, där tolkningarna är tveksamma och kombinationen av källmaterial varit alltför okritisk. Säkert är dock att det knappast går att göra en avhandling av denna typ full rättvisa. Min huvudinvändning rör dock själva grundantagandet i boken, att kyrkornas utformning kan ges en enhetlig och bestämd tolkning som gäller för alla platser. I Runers värld är materiell kultur entydig, i min är den däremot mångtydig.

Göran Tagesson

Riksantikvarieämbetet UV Öst

Roxengatan 7

SE-582 73 Linköping

goran.tagesson@raa.se